

TMA 4105 Matematikk 2
Oversiktsforelesning 14
Vektoranalyse (kap. 15 og 16)

Frode Rønning

Viktige tema

- Vektor- og skalarfelt
  - Gradienten til skalarfelt
  - Divergens og curl til vektorfelt
  - Potensialfunksjon og vektorpotensial til vektorfelt
  - Konservative vektorfelt
  - Divergensfrie og rotasjonsfrie (sirkulasjonsfrie, curlfrie) vektorfelt
- Linje- og flateintegral; for funksjoner og for vektorfelt
  - Arbeid og fluks
- Greens teorem, Divergensteoremet og Stokes' teorem

Vektorfelt og skalarfelt

Vektorfelt: $\mathbf{F} : \mathbb{R}^3 \longrightarrow \mathbb{R}^3$

Skalarfelt: $f : \mathbb{R}^3 \longrightarrow \mathbb{R}$

Operatorer på skalar- og vektorfelt

Gradient:

Gitt skalarfelt $f(x, y, z)$.

$$\nabla f(x, y, z) = \frac{\partial f}{\partial x} \vec{i} + \frac{\partial f}{\partial y} \vec{j} + \frac{\partial f}{\partial z} \vec{k}$$

Divergens:

Gitt vektorfelt $\vec{F}(x, y, z) = (F_1, F_2, F_3)$.

$$\operatorname{div} \vec{F}(x, y, z) = \frac{\partial F_1}{\partial x} + \frac{\partial F_2}{\partial y} + \frac{\partial F_3}{\partial z}$$

(Skrives også $\nabla \cdot \vec{F}(x, y, z)$)

Curl:

Gitt vektorfelt $\vec{F}(x, y, z) = (F_1(x, y, z), F_2(x, y, z), F_3(x, y, z))$

$$\operatorname{curl} \vec{F} = \left(\frac{\partial F_3}{\partial y} - \frac{\partial F_2}{\partial z} \right) \vec{i} + \left(\frac{\partial F_1}{\partial z} - \frac{\partial F_3}{\partial x} \right) \vec{j} + \left(\frac{\partial F_2}{\partial x} - \frac{\partial F_1}{\partial y} \right) \vec{k} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ F_1 & F_2 & F_3 \end{vmatrix}$$

(Skrives også $\nabla \times \vec{F}(x, y, z)$)

Operatorer på skalar- og vektorfelt

- Både *gradient*, *divergens* og *curl* er en form for derivasjon (differensialoperatorer)
- Antiderivasjon:
  - Gitt et vektorfelt $\vec{F}$. Bestem f slik at $\vec{F} = \nabla f(x, y, z)$
    - f kalles en **potensialfunksjon** for $\vec{F}$
    - Hvis en potensialfunksjon finnes, kalles $\vec{F}$ **konservativt**
    - For at $\vec{F}$ skal ha en potensialfunksjon, så må $\text{curl } \vec{F} = (0,0,0)$
      - Gradientfelt er *rotasjonsfrie* (sirkulasjonsfrie)
  - Gitt et vektorfelt $\vec{G}$. Bestem $\vec{H}$ slik at $\vec{G} = \text{curl } \vec{H}$
    - $\vec{H}$ kalles et **vektorpotensial** for $\vec{G}$
    - For at $\vec{G}$ skal ha et vektorpotensial så må $\text{div } \vec{G} = 0$
      - Rotasjonsfelt (rene curl-felt) er *divergensfrie*
    - Et vektorpotensial, dersom det finnes, er aldri entydig

Linjeintegral

$$C: \vec{r}(t) = \langle x(t), y(t), z(t) \rangle, \quad a \leq t \leq b$$

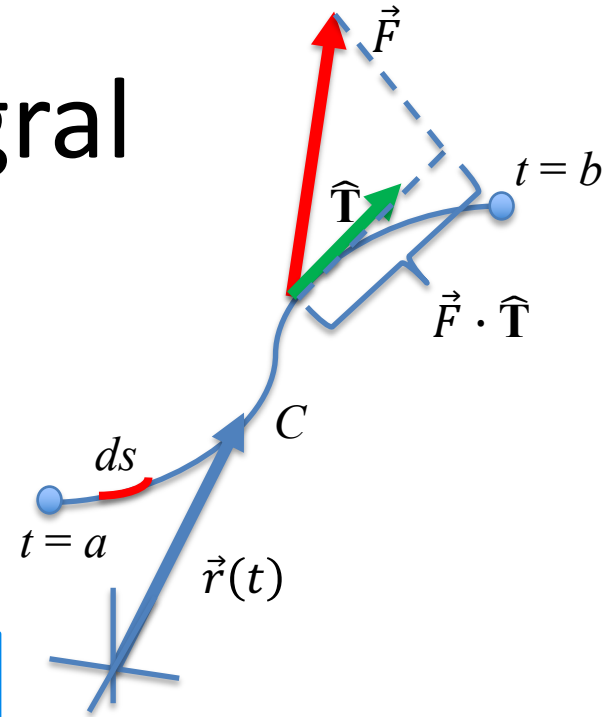
$$ds = |\vec{r}'(t)| dt$$

Type 1: For funksjoner, $f(x, y, z)$

$$\int_C f(x, y, z) ds = \int_a^b f(x(t), y(t), z(t)) |\vec{r}'(t)| dt$$

Type 2: For vektorfelt, $\vec{F} = \langle F_1, F_2, F_3 \rangle$

$$\int_C \vec{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} ds = \int_C \vec{F} \cdot d\vec{r} = \int_C F_1 dx + F_2 dy + F_3 dz = \int_a^b \vec{F}(\vec{r}(t)) \cdot \vec{r}'(t) dt$$

Arbeid som vektorfeltet gjør langs kurven

Konservative vektorfelt

Uavhengighet av veivalg

La D være et åpent, sammenhengende område og $\mathbf{F}$ et glatt vektorfelt på D .

Følgende er ekvivalent:

(a) $\mathbf{F}$ er konservativt i D .

(b) $\oint_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = 0$ for hver stykkevis glatt, lukket kurve C i D .

(c) $\int_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r}$ har samme verdi for alle stykkevis glatte kurver C som forbinder to gitte punkter P_0 og P_1

- Konservativt vektorfelt utfører ikke noe arbeid rundt en lukket kurve
- Konservativt vektorfelt er rotasjonsfrie
- Hvis $\mathbf{F}$ er konservativt, $\mathbf{F} = \nabla\varphi$, og C er gitt ved $\mathbf{r}(t)$, $t \in [t_0, t_1]$, så er

$$\int_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \varphi(\mathbf{r}(t_1)) - \varphi(\mathbf{r}(t_0))$$

Eksamen vår 2013

a) Vis at vektorfeltet $\mathbf{F}$ gitt ved

$$\mathbf{F}(x, y) = \frac{-y}{x^2 + y^2} \mathbf{i} + \frac{x}{x^2 + y^2} \mathbf{j} \quad \text{for} \quad (x, y) \neq (0, 0),$$

er curlfritt (det vil si, $\text{curl } \mathbf{F}(x, y) \cdot \mathbf{k} = 0$ for alle $(x, y) \neq (0, 0)$).

b) La C betegne kurven i xy -planet som starter i $(1, 0)$ og gjennomløper sirkelen $x^2 + y^2 = 1$ nøyaktig én gang, der C er orientert mot klokken. Regn ut

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \mathbf{T} ds,$$

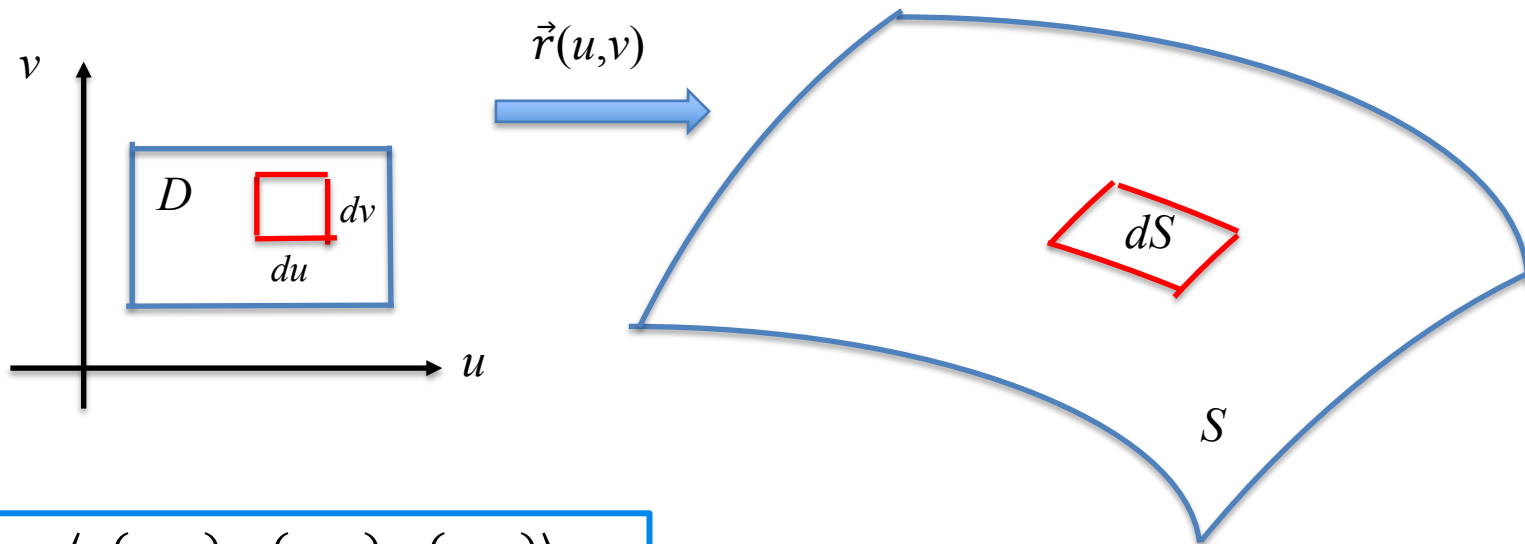
og avgjør hvorvidt $\mathbf{F}$ er konservativt. Begrunn svaret.

Vektorfeltet er rotasjonsfritt der det er definert, men utfører allikevel et arbeid rundt en lukket kurve som omslutter det singulære punktet $(0, 0)$.

Det er altså *ikke* konservativt.

Merk at definisjonsområdet ikke er enkeltsammenhengende.

Flateintegral for funksjoner

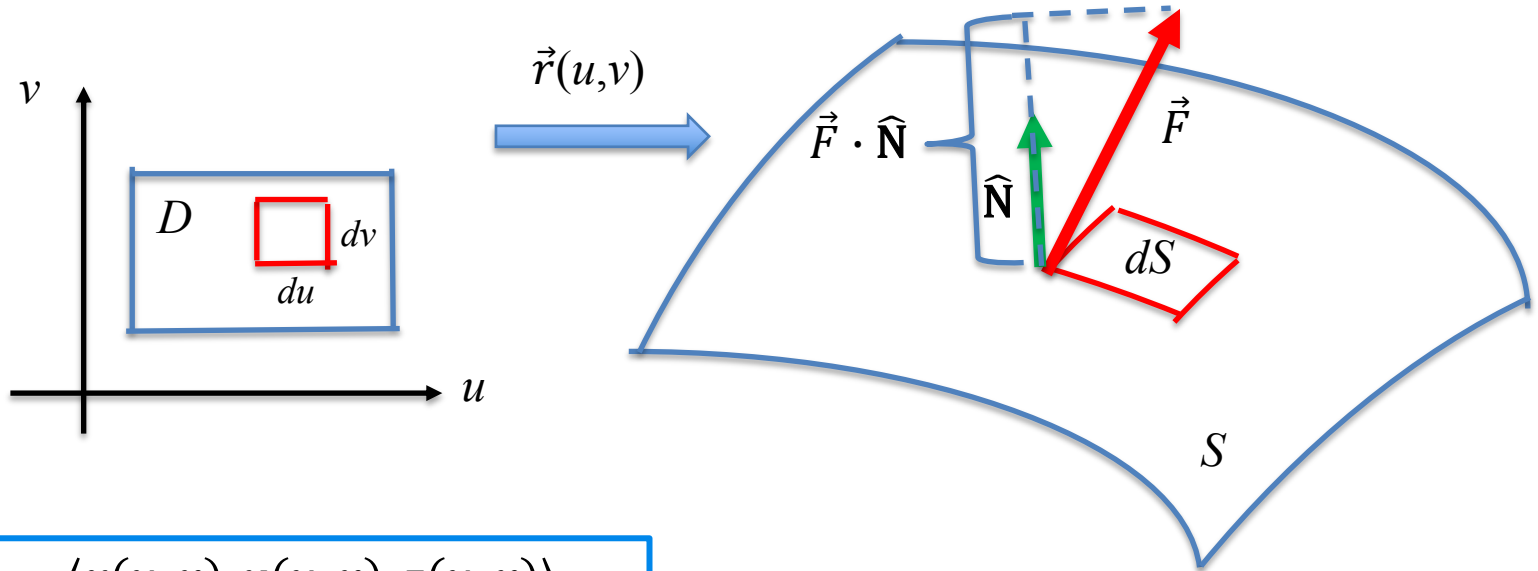

$$S: \vec{r}(u, v) = \langle x(u, v), y(u, v), z(u, v) \rangle, \\ (u, v) \in D$$

$$dS = \left| \frac{\partial \vec{r}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial v} \right| du dv$$

$$\iint_S f(x, y, z) dS = \iint_D f(\vec{r}(u, v)) \left| \frac{\partial \vec{r}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial v} \right| du dv$$

Flateintegral for vektorfelt (fluksintegral)

$$S: \vec{r}(u, v) = \langle x(u, v), y(u, v), z(u, v) \rangle, \\ (u, v) \in D$$

$$dS = \left| \frac{\partial \vec{r}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial v} \right| du dv$$

$$\hat{N} dS$$

$$\iint_S \vec{F} \cdot \hat{N} dS = \pm \iint_D \vec{F}(\vec{r}(u, v)) \cdot \left(\frac{\partial \vec{r}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial v} \right) du dv$$

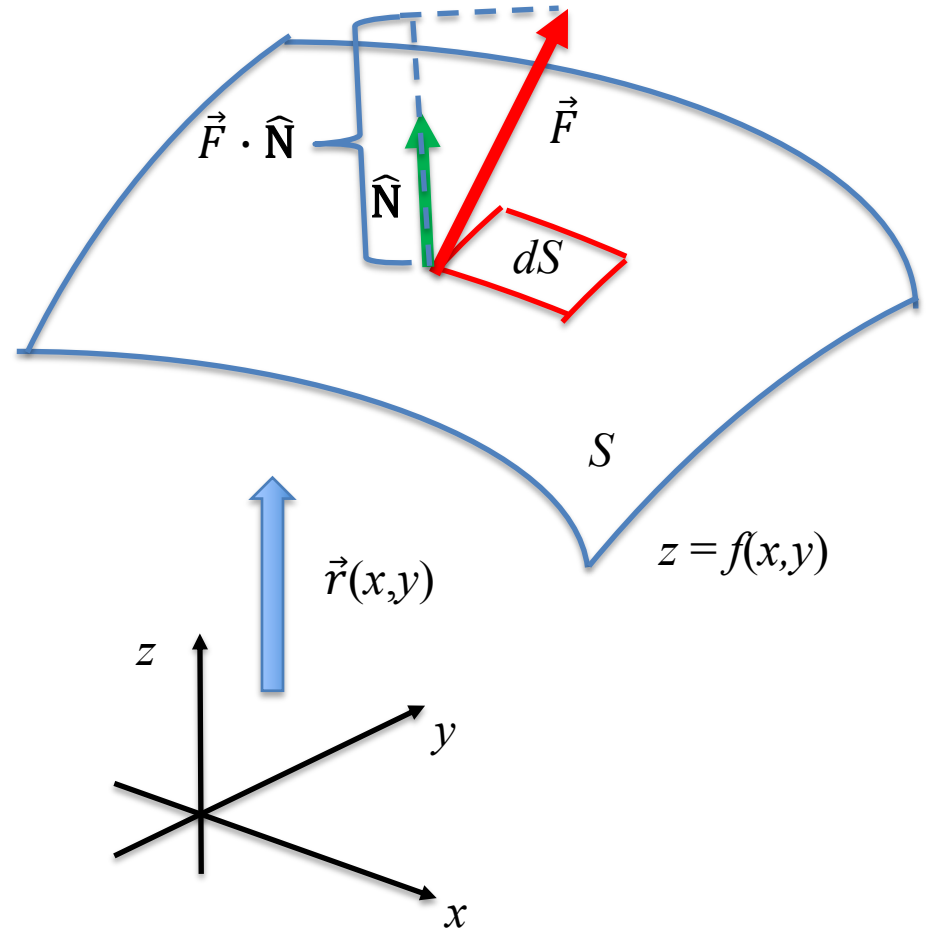
Viktig spesialtilfelle

Dersom S kan uttrykkes som
 $z = f(x,y)$, dvs. S kan parametriseres

$$\vec{r}(x,y) = \langle x, y, f(x,y) \rangle$$

så vil

$$\begin{aligned}\hat{\mathbf{N}}dS &= \pm \left(\frac{\partial \vec{r}}{\partial x} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial y} \right) dx dy \\ &= \pm \left(-\frac{\partial f}{\partial x}, -\frac{\partial f}{\partial y}, 1 \right) dx dy\end{aligned}$$

Fortolkning av fluksintegral

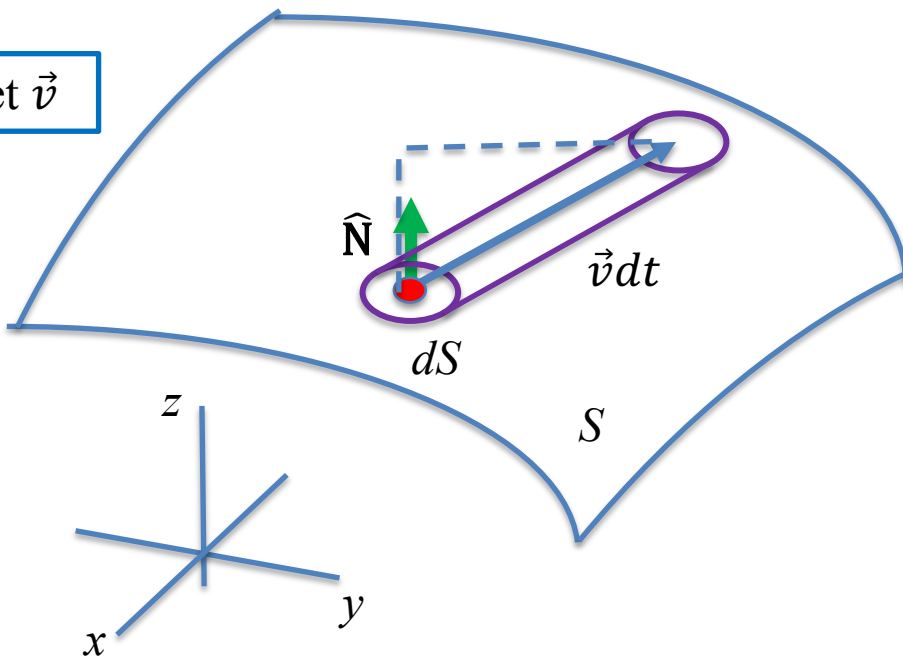
Eks.: Væskestrøm gjennom flata S med hastighet $\vec{v}$

Endringsrate til væskevolumet V gjennom flatelementet dS :

$$\frac{dV}{dt} = \vec{v} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS$$

Endringsrate til V gjennom hele S =
Fluksen til $\vec{v}$ gjennom S :

$$\iint_S \vec{v} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS$$

Fortolkning av divergens

Gitt vektorfelt $\vec{F}(x, y, z) = (F_1, F_2, F_3)$. $\operatorname{div} \vec{F}(x, y, z) = \frac{\partial F_1}{\partial x} + \frac{\partial F_2}{\partial y} + \frac{\partial F_3}{\partial z}$

S_r er en kule med radius r , sentrum i origo, ytre enhetsnormalvektor $\hat{\mathbf{N}}$ og volum lik V_r

Da kan det vises at

$$\operatorname{div} \vec{F}(0,0,0) = \lim_{r \rightarrow 0} \frac{\oiint_{S_r} \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS}{V_r}$$

$\operatorname{div} \vec{F}(x, y, z) > 0$: (x, y, z) er en **kilde**

$\operatorname{div} \vec{F}(x, y, z) < 0$: (x, y, z) er et **sluk**

Fortolkning av curl

Eksempel:

$$\text{La } \vec{F}(x, y, z) = (-y, x, 0). \text{ Da er } \text{curl } \vec{F} = \begin{vmatrix} \vec{i} & \vec{j} & \vec{k} \\ \frac{\partial}{\partial x} & \frac{\partial}{\partial y} & \frac{\partial}{\partial z} \\ -y & x & 0 \end{vmatrix} = (0, 0, 2)$$

La C_r være en sirkel med radius r , sentrum i origo.

Direkte utregning gir $\oint_{C_r} \vec{F} \cdot d\mathbf{r} = 2\pi r^2 = 2A_r$, der A_r er arealet innenfor C_r .

Altså har vi at

$$\text{curl } \vec{F} \cdot \mathbf{k} = \frac{\oint_{C_r} \vec{F} \cdot d\mathbf{r}}{A_r}$$

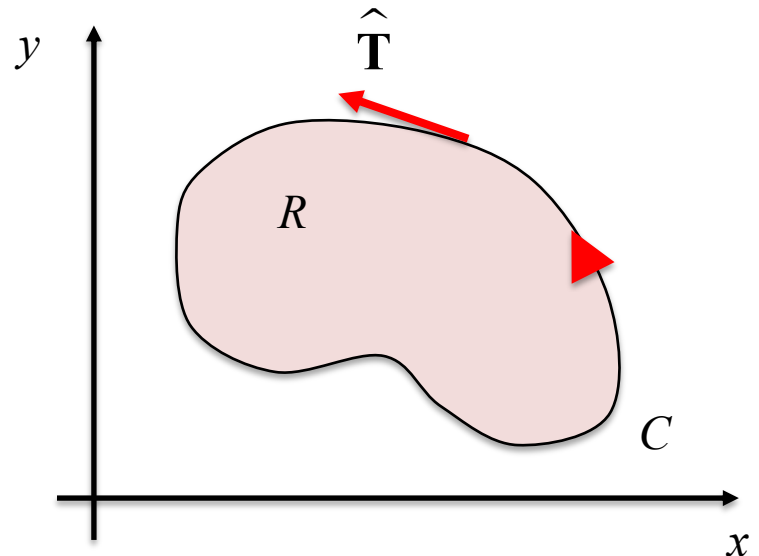
«Sirkulasjon per arealenhet»

Greens teorem

La R være et regulært, lukket område i xy -planet med rand $C = \partial R$ som består av en eller flere stykkevis glatte, enkle lukkede kurver som er positivt orientert med hensyn på R .

Hvis $\mathbf{F}(x,y) = P(x,y)\vec{i} + Q(x,y)\vec{j}$ er et glatt vektorfelt definert på R , så er

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} ds = \iint_R \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) dA$$

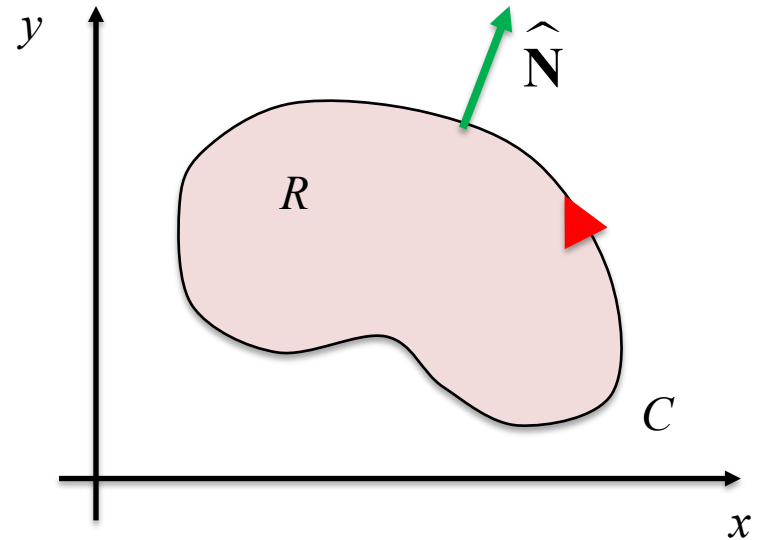
(Regulært område: Område som kan deles opp i områder som både er x - og y -enkle)

Divergensteoremet i planet

La R være et regulært, lukket område i xy -planet med rand $C = \partial R$ som består av en eller flere stykkevis glatte, enkle lukkede kurver som er positivt orientert med hensyn på R .

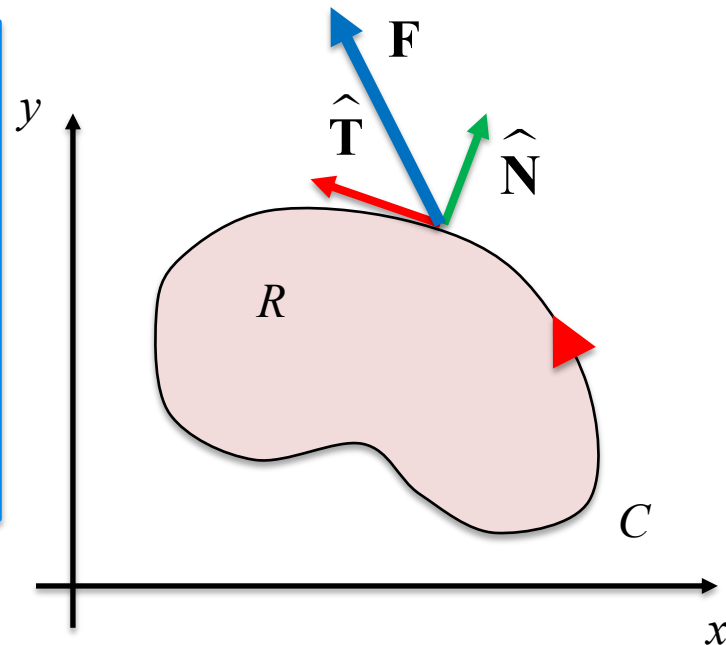
Hvis $\mathbf{F}(x,y) = P(x,y)\vec{i} + Q(x,y)\vec{j}$ er et glatt vektorfelt definert på R , så er

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} ds = \iint_R \left(\frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} \right) dA$$

La R være et regulært, lukket område i xy -planet med rand $C = \partial R$ som består av en eller flere stykkevis glatte, enkle lukkede kurver som er positivt orientert med hensyn på R .

$\mathbf{F}(x,y) = P(x,y)\vec{i} + Q(x,y)\vec{j}$ er et glatt vektorfelt definert på R

Divergensteoremet i planet

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} ds = \iint_R \left(\frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y} \right) dA$$

$$\operatorname{div} \mathbf{F} = \frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y}$$

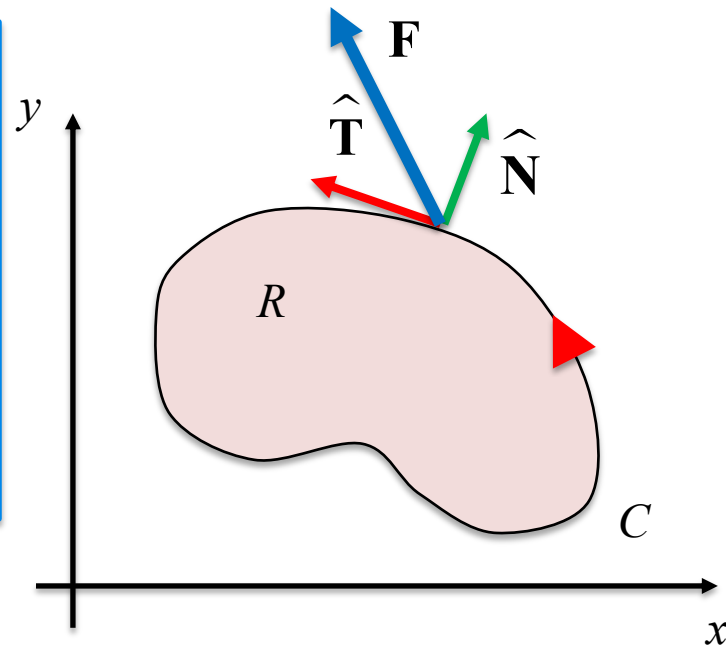
Greens teorem

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} ds = \iint_R \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) dA$$

$$\operatorname{curl} \mathbf{F} = \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) \vec{k}$$

La R være et regulært, lukket område i xy -planet med rand $C = \partial R$ som består av en eller flere stykkevis glatte, enkle lukkede kurver som er positivt orientert med hensyn på R .

$\mathbf{F}(x,y) = P(x,y)\vec{i} + Q(x,y)\vec{j}$ er et glatt vektorfelt definert på R

Divergensteoremet i planet

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} \, ds = \iint_R \operatorname{div} \mathbf{F} \, dA$$

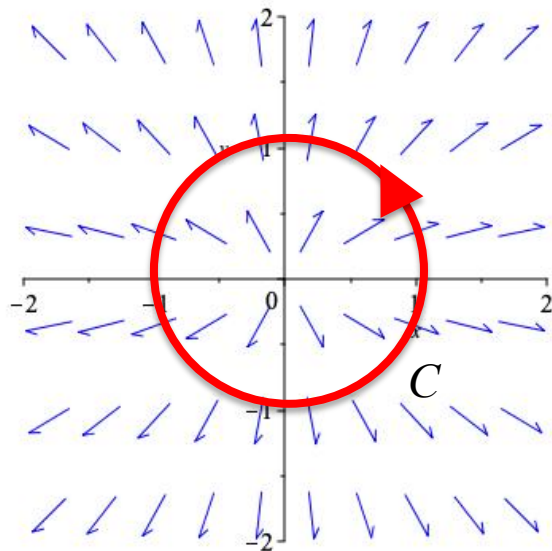
$$\operatorname{div} \mathbf{F} = \frac{\partial P}{\partial x} + \frac{\partial Q}{\partial y}$$

Greens teorem

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} \, ds = \iint_R (\operatorname{curl} \mathbf{F}) \cdot \vec{k} \, dA$$

$$\operatorname{curl} \mathbf{F} = \left(\frac{\partial Q}{\partial x} - \frac{\partial P}{\partial y} \right) \vec{k}$$

Rotasjonsfritt
vektorfelt

$$\vec{F}(x, y) = x\vec{i} + y\vec{j}$$

$$= \nabla \frac{1}{2}(x^2 + y^2)$$

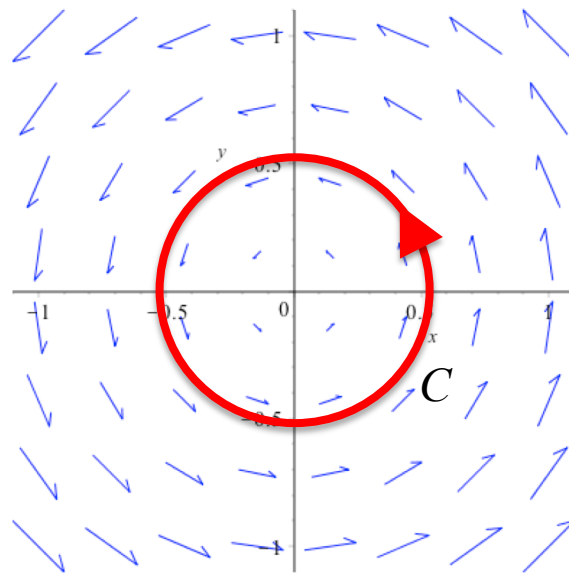
$$\text{curl } \vec{F} = (0, 0, 0)$$

$$\text{div } \vec{F} = 2$$

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} ds = 0$$

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} ds \neq 0$$

Divergensfritt
vektorfelt

$$\vec{F}(x, y) = -y\vec{i} + x\vec{j}$$

$$= \text{curl}(xz\vec{i} + yz\vec{j})$$

$$\text{curl } \vec{F} = 2\vec{k}$$

$$\text{div } \vec{F} = 0$$

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} ds = 0$$

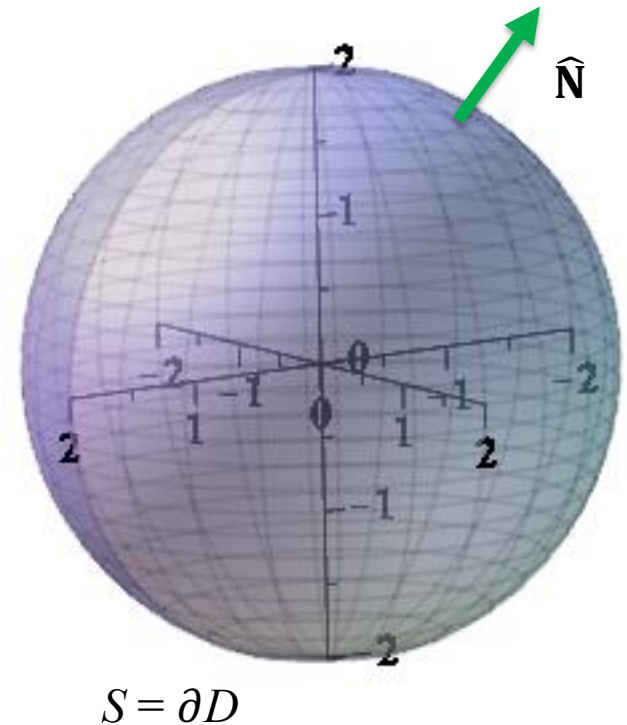
$$\oint_C \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{T}} ds \neq 0$$

Divergensteoremet (Gauss' teorem)

La D være et regulært område i $\mathbb{R}^3$ med rand $S = \partial D$ som er en orientert, lukket flate, med enhetsnormal $\hat{\mathbf{N}}$ som peker ut av D .

Hvis $\mathbf{F}$ er et glatt vektorfelt definert på D , så er

$$\oiint_S \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} \, dS = \iiint_D \operatorname{div} \mathbf{F} \, dV$$

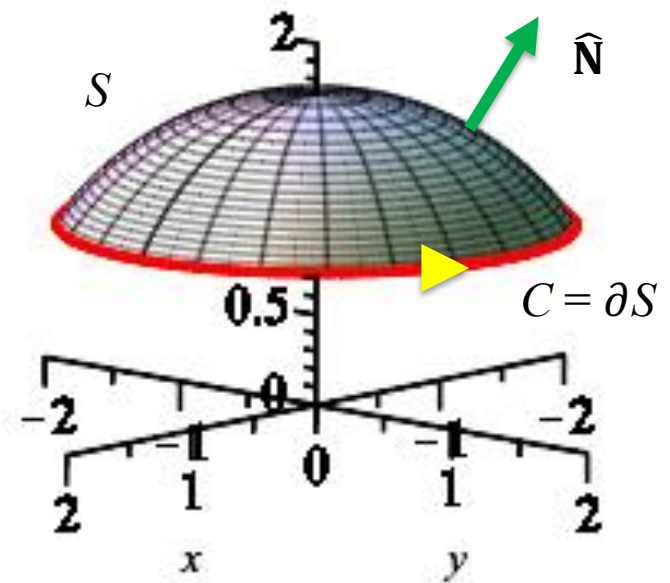

Stokes' teorem

La S være en stykkevis glatt, orientert flate i $\mathbb{R}^3$ med enhetsnormal $\hat{\mathbf{N}}$, der randen til S , $C = \partial S$ består av en eller flere stykkevis glatte, lukkede kurver med orientering bestemt av orienteringen til S .

Hvis $\mathbf{F}$ er et glatt vektorfelt definert på en åpen mengde som inneholder S , så er

$$\oint_C \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \iint_S (\text{curl } \mathbf{F}) \cdot \hat{\mathbf{N}} \, dS$$

Eksempel

La $\mathcal{C}$ være trekanten med hjørnepunktene $(5, 0, 0)$, $(0, 3, 0)$ og $(0, 0, 5)$.

Regn ut integralet

$$\oint_{\mathcal{C}} \frac{2}{15} xy \, dx + \frac{2}{9} yz \, dy + \frac{2}{25} xz \, dz$$

hvor kurven $\mathcal{C}$ er orientert med klokka sett fra punktet $(5, 5, 5)$.

Svaret skal være et eksakt, rasjonalt tall.

Vil bruke Stokes' teorem og regne ut flateintegralet heller enn linjeintegralet:

$$\oint_{\mathcal{C}} \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \iint_S (\text{curl } \mathbf{F}) \cdot \hat{\mathbf{N}} \, dS$$

Dersom S kan uttrykkes som $z = f(x, y)$, så vil $\hat{\mathbf{N}}dS = \pm \left(-\frac{\partial f}{\partial x}, -\frac{\partial f}{\partial y}, 1 \right) dx dy$

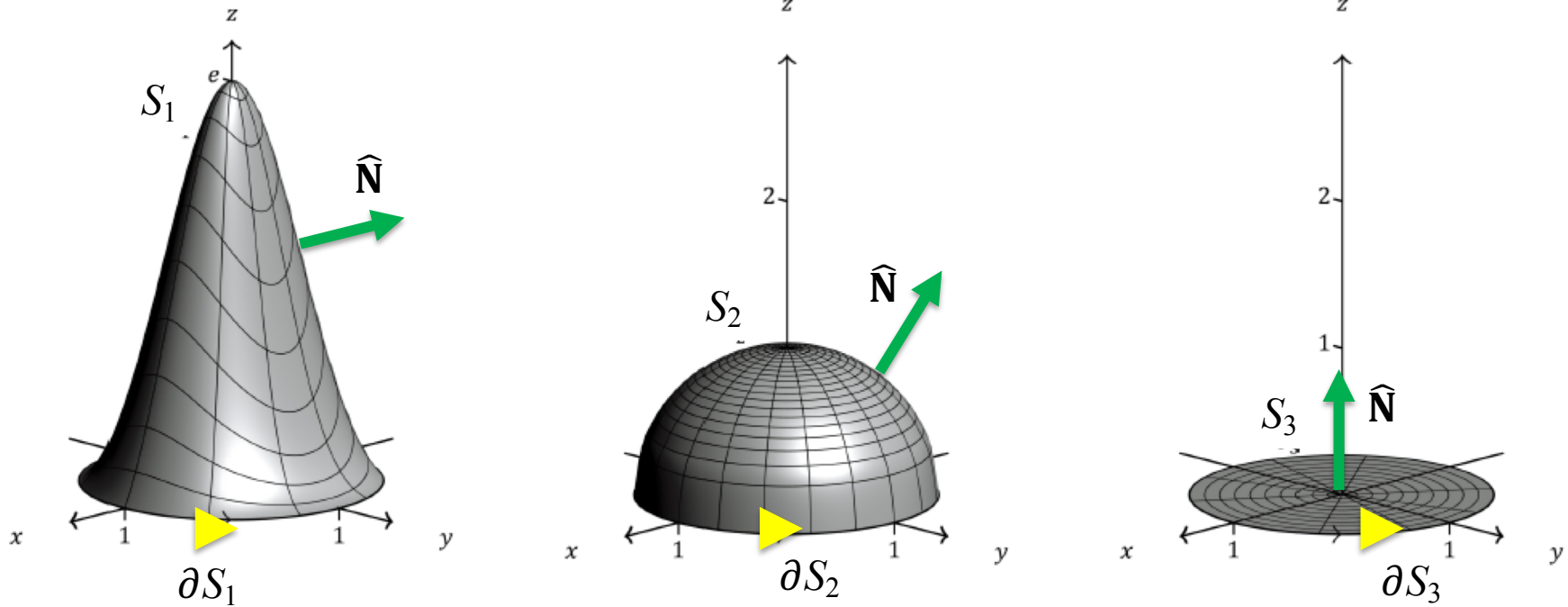
Generelt gjelder, med S parametrisert ved

$$\vec{r}(u, v) = \langle x(u, v), y(u, v), z(u, v) \rangle, \quad (u, v) \in R$$

$$\hat{\mathbf{N}}dS = \pm \left(\frac{\partial \vec{r}}{\partial u} \times \frac{\partial \vec{r}}{\partial v} \right) du dv$$

Eksempel: Bruk av Stokes' teorem

Flater som har samme rand og induserer samme orientering av randen

$$\oint_{\partial S_1} \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \oint_{\partial S_2} \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r} = \oint_{\partial S_3} \mathbf{F} \cdot d\mathbf{r}$$

$$\iint_{S_1} \text{curl } \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS = \iint_{S_2} \text{curl } \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS = \iint_{S_3} \text{curl } \mathbf{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS$$

Eksempel:

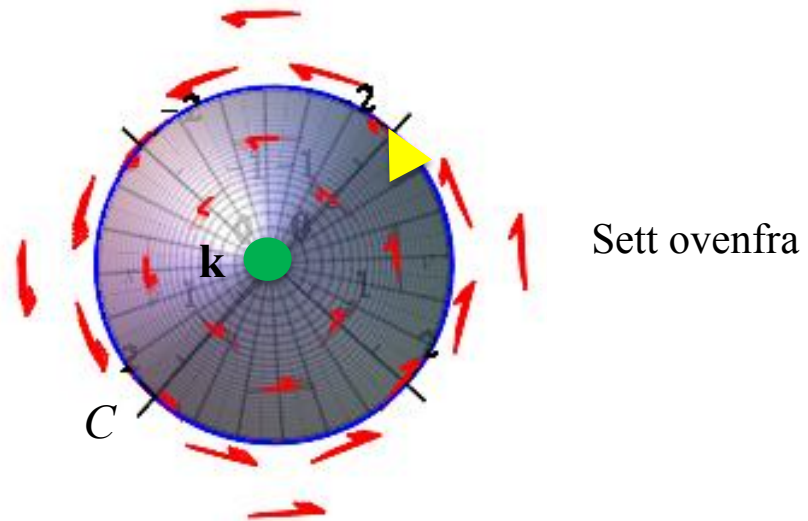
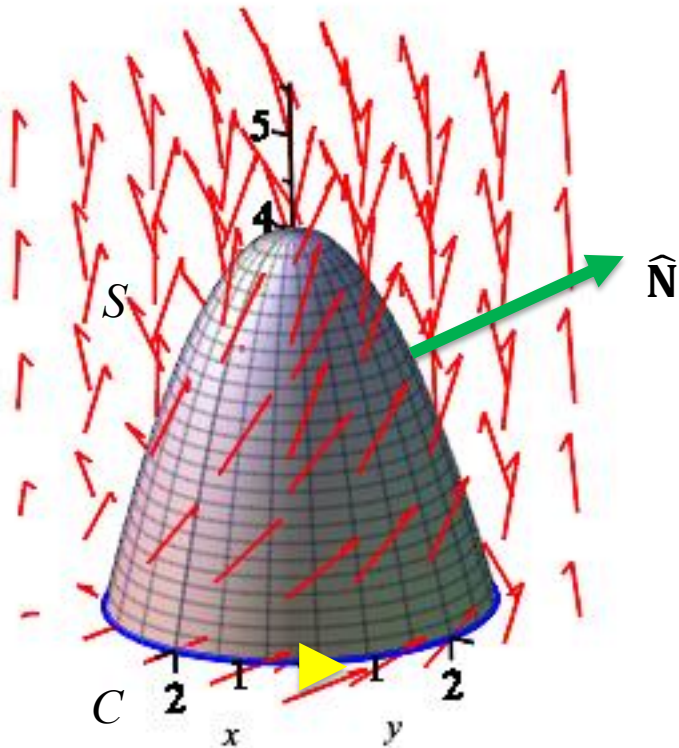
Flaten S er gitt ved $z = 4 - (x^2 + y^2)$, $z \geq 0$, med orientering gitt ved at $\hat{\mathbf{N}}$ har positiv z -komponent. Vektorfeltet $\vec{F}$ er gitt ved $\vec{F} = (-y, x, 1+z)$. Da er $\text{curl } \vec{F} = 2\vec{k}$.

Finn $\oint_C \vec{F} \cdot d\vec{r}$, der $C = \partial S$ er randa til S .

S_2 er flaten $x^2 + y^2 \leq 4$, $z = 0$.

Stokes' teorem gir:

$$\begin{aligned} \oint_C \vec{F} \cdot d\vec{r} &= \iint_S \text{curl } \vec{F} \cdot \hat{\mathbf{N}} dS = \\ &= \iint_{S_2} \text{curl } \vec{F} \cdot \vec{k} dS = 2 \iint_D dx dy = 8\pi \end{aligned}$$

Hva blir fluksen til $\vec{F}$ ut av den lukkede flata som består av S og S_2 ?